

den, 'heel goed voor ons was' – wie ziek werd, werd op kosten van de fabriek verpleegd; ook in dit kamp werden feestavonden gehouden, 'de *Kapo's* vroegen of de Hollanders ook eens iets wilden zingen, wij hebben toen 'Piet Hein' gezongen, wat ze erg mooi vonden.'¹ Niederkirch, een oud kamp van de *Hitlerjugend*, fungeerde tevens als *Durchgangslager*: hier kwamen ca. tweehonderd uit Westerbork gedeporteerden terecht, 'wij waren', aldus een hunner, 'de eerste Joden die er aankwamen. De twee commandanten waren *SA*-mannen, vreselijke honden', en aan de *Autobahn* werd 'vreselijk geslagen'. Uit dit kamp werden in september '42 ca. vijfhonderd Joden naar Laurahütte overgebracht waar zij bij de hoogovens een nieuwe fabriekshal moesten bouwen, 'er stierven in de tijd van drie weken negentig man van uitputting.'² Van Gross-Sarne uit, waar in september '42 ca. honderdvijftig Joden uit Gogolin naar toe gebracht werden (de helft uit Westerbork, de helft uit Drancy afkomstig), moest terwille van de *Autobahn* een spoorlijntje afgebroken worden; het werk was zwaar, het kamp was totaal vervuild, en de mannen mochten er geen onderkleding dragen – velen stierven er aan longontsteking. Op Grote Verzoendag (21 september) had men er overigens 's avonds een dienst mogen houden; velen 'vielen toen flauw', aldus een der uit Westerbork afkomstigen, 'en er werd erg gehuild, daar men steeds met de gedachten bij de familie en thuis was.'³

Dan was er een groep van enkele tientallen Westerborkers die in Malapane een dijk moesten opwerpen; ook hier stierven velen (de *Lagerälteste*, 'een geslepen Belgische advocaat, was', aldus een dier Westerborkers, 'een bandiet'). De overlevenden uit deze groep moesten later cementzakken dragen bij de bouw van een fabriek, 'er vielen hier weer veel gevangenen af.'⁴ Van zeventig andere Westerborkers daarentegen die bij Tränke een houtzagerij moesten opbouwen, stierven slechts drie, maar in een al bestaande houtfabriek bij Bunzlau was, zo vertelde later een der Westerborkers, 'het werk ontzettend zwaar. Er waren in het kamp onder de bewakers ook Hollandse *SS*'ers' (*Waffen-SS*-vrijwilligers die voor de militaire dienst niet langer geschikt waren) 'en van hen hadden we veel meer last dan van de Duitsers.' Dit kamp werd per 1 april '44 een *Aussenkommando* van Auschwitz – 'toen werd alles veel beter, werkelijk prima, we kregen op zondag zelfs vlees . . . De

¹ 'Verslag van medelingen van N. de Vries' (4 juli 1947), p. 3-4 (a.v.). ² 'Verslag van mededelingen van L. Waterman' (24 febr. 1947), p. 1-2 (a.v.). ³ 'Verslag van mededelingen R. Leefsma' (5 febr. 1947), p. 12 (a.v.). ⁴ 'Verslag van mededelingen van J. de Boers' (18 april 1947), p. 4 (a.v.).